

XONLIKLAR DAVRI FALSAFIY ASARLARINING IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTINI YORITLISHDAGI O'RNI

O'zMU Tarix fakulteti Tarix yo'nalishi

*3-bosqich talabasi **Orzubek O'ralov***

e-mail: orzubekurolov06@gmail.com

tel: +99899-500-75-68

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada XVI-XIX asrlarda mintaqamizda shakllangan falsafiy muhit va uning jamiyatning rivojlanishi yoki uning iqtisodiy va ijtimoiy holatini aks ettiruvchi asarlar tavsifiga qaratilgan. Shu bilan birga xonliklar davri adabiy va tarxnavislik muhitids yirik hissa qo'shgan yozuvchi allomalar asarlarning falsafiy qadr-qimmatini yoritib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** Mashrab, adabiyot, Ajniyoz, san'at, ilm-fan, falsafa falsafiy muhit*

THE ROLE OF PHILOSOPHICAL WORKS OF THE KHANAGE PERIOD IN CLARIFICATION OF SOCIO-POLITICAL LIFE

***Annotation.** This article is aimed at describing the philosophical environment formed in our region in the 16th-19th centuries and its works reflecting the development of society or its economic and social situation. At the same time, the philosophical value of the works of writers and scholars who made a significant contribution to the literary and historical environment of the Khanate period is highlighted.*

***Keywords:** Mashrab, literature, Ajniyoz, art, science, philosophy philosophical environment*

РОЛЬ ФИЛОСОФСКИХ СОЧИНЕНИЙ ПЕРИОДА ХАНСТВА В ОСВЕЩЕНИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

***Аннотация.** Целью данной статьи является описание философской среды, сложившейся в нашем регионе в XVI–XIX веках, и её произведений, отражающих развитие общества или его социально-экономическое*

положение. При этом подчёркивается философская ценность произведений писателей и учёных, внесших значительный вклад в литературно-историческую среду периода ханства.

Ключевые слова: Машираб, литература, Ажнийёз, искусство, наука, философия, философская среда

XVI asrdan boshlab Movarounnahrda o'zaro urushlar, nizolar avjga chiqdi, Temuriylar davlati inqirozga yuz tutib, mayda davlatlarga bolinib ketdi. Natijada Shayboniylar davlati tuzildi, 1510-yilda Shayboniyxon Ismoil Safaviy lashkarlari tomonidan oldirilganidan so'ng, markazlashgan davlat inqirozga yuz tutdi. Shayboniylardan Abdullaxon va uning o'g'li Abdulmo'mm va~ fotidan so'ng, XVI asr oxirida bu davlat barham topib, hokimiyat ashtarxoniylar sulolasiga o'tdi. Imomqulixon (1611—1642) davrida davlat birmuncha mustahkamlangan bolsa-da, keyingi davrlar- da taxt uchun kurashlar davom etdi. Bu esa iqtisod, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at ravnaqiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ayniqsa, tabiiy-ilmiy fanlar rivoji zaiflashdi, dunyoviy biiimda tanazzul ro'y berdi. XVI—XVII asrlarda falsafiy va axloqiy fikr sohasida Poshshoxo'ja, Mirzajon ash-Sheroziy al-Bag'naviy, ibn Muham- madjon Yusuf al-Qorabog'iy, Muhammad Sharif al-Buxoriy va boshqalarning asarlarini ko'rsatish mumkin. Bundan keyinroq xalqimiz falsafiy tafakkuri tarixida Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor, Turdi Farog'iy va boshqalarning ijtimoiy-falsafiy qarash lari muhim o'rinni egalladi. Ular orasida Mashrabning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy fikrlari e'tiborga sazovordir. Boborahim Mashrab (1640—1711) Naman- ganda tavallud topadi¹.

U Mulla Bozor Oxunddan diniy-tasavvufiy ta'limot sirlarini o'rganadi. Keyinchalik esa Gfoq Xo~ jaga muridlik qiladi, 1675-yilda Namanganga qaytadi. Mashrab o'zining ma'naviy ustozlari sifatida Boyazid Bistomiy va Mansur Hallojlarni e'tirof etadi, keyingi hayotida Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining ko'p joylarida xususan, Toshkent, Turkiston, Samarqand,

¹ Doniyorov.A. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi.T. : NIF MSH, 2020. B 209-210

<https://scientific-jl.com/>

Buxoro, Andijon, Xo'jand, Bidaxshon va boshqa yerlarda boladi. U umrining oxirida Balxda bolib, Qunduzda Mahmud Qatag'on tomonidan qatl qilinadi. 570 'zining ijtimoiy-falsafiy fikrlari bilan Markaziy Osiyo madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgan shoir va faylasuf Mirza Abdulqodir Bedildir (1644—1721). Bedil ilmning ko'p sohalari, xusu san falsafa, adabiyot, san'atshunoslik bo'yicha ijod qildi. U hind, arab, eron, ko'plab Osiyo xalqlarining ilmiy merosini chuqur o'zlashtirgan yetuk olimdir. Bulardan tashqari, Bedil Sa'diy, Attor, Jomiy, Hofiz, Navoiylarning she'riyati, dunyoqarashini puxta bilgan. Vaxdati-mavjud oqimi tarafdorlari sirasiga kirgan. Uning muhim asarlari «Chor unsur», «Irfon», «Ruboiyot», «G'azaliyot» va boshqalardir. Mirza Bedil ijtimoiy-siyosiy qarashlarida jamiyat, inson, davlat va uning kelib chiqishi, uni boshqarish yo'llari, dehqonchilik va uning foydasi haqida fikr yuritdi. Ayniqsa, u insonni yuksak darajaga ko'tardi, uning irqi, dini va millatidan qat'i nazar hurmatga sazovor ekanligini uqtirdi. U odamlardagi vatanparvarlik, mehnatsevarlik, vafodorlik, sahiylik, samimiylilikni qadrladi, dangasalik, takabburlik, ochko'zlik, yolg'onchilik, makkorlikni qoraladi. Bedilning insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan ijtimoiy va falsafiy g'oyalari o'sha davrda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Olim o'zining falsafiy qarashlari bilan O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi madaniy, ilmiy va do'stlik aloqalarini mustahkamlashga katta hissa qo'shdi².

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda uch davlat — Qo'qon va Xiva xonligi hamda Buxoro amirliklari paydo boldi. Ular davrida ham ilm-fan, adabiyot va san'atni rivojlantirgan ba'zi mutafakkirlar yashadilar. Bu davrda Xorazmda Komil Xorazmiy, Ogahiy va Munis kabi shoirlar ijod qildilar: Ogahiy — Muhammadrizo Erniyozbek o'g'li 1809-yilda Qiyot qishlog'ida tug'ilib, 1874-yilda vafot etgan. Shoirning muhim asarlari «Gulshani davlat», «Riyozi ud-davla», «Jome' ul voqeoti Sultoni», «Zubdat ut-tavorix», «Shoxidi iqbol», «Bayozi mutafarriqai forsiy», «Firdavs ul-iqbol» va boshqalardir. Bulardan tashqari, Ogahiy, Sa'diy Sheroziy, Nizomiy, Kaykovus,

² Атажанов Ш ва Б. Узбек хонликлари тарихшунослиги. Т. 2011 Б.30

Jomiy va Koshifiyning badiiy, tarixiy, falsafiy, axloqiy-didaktik asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Ogahiy o'zining «Qasidai nasihat» nomli asari va boshqa- larda davlatni boshqarish yollarini ko'rsatadi, Xiva xoni Feruz- ga mamlakatni odilona boshqarishning yol-yo'riqlarmi aytadi. Ogahiy o'zining ijtimoiy qarashlarida insonparvarlik g'oyalarini ilgari surdi, odamlarni yaxshilik va ezgulikka, xayrli ishlar bi lan shug'ullanishga, ma'rifatparvarlikka da'vat etdi. Uning tarixiy risolalari haqqoniyliги bilan ajralib turadi. Mutafakkir Xiva xonligining 1813—1873-yillar tarixini yozib qoldirgan. Hozirgi vaqtda, tariximizni xolisona yaratishga intilish kuchaygan bir sharoitda, Ogahiy asarlarining ahamiyati oshib bormoqda³.

Qo'qon xonligi hududida yashab ijod etgan o'sha davr ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyandalari Nodira (1792-1843), Uvaysiy (1789-1850), Dilshod Barno (1800-1906), Muqimiy (1850-1903), Furqat (1859-1909), Zavqiy (1853-1921), Anbar Otin (1870-1914) ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan davrda yashadilar. Ular falsafiy fikr rivojiga munosib hissa qo'shdilar. O'sha davr falsafiy tafakkuri nuqtayi nazaridan otasi Uvaysiy- ning jiyan bo'lgan Anbar Otinning «Qarolar falsafasi» («Riso- lai falsafai siyohon») risolasi muhim ahamiyatga molik asardir. Asar kichik muqaddima va to'rt fasldan iborat bolib, unda shoi- raning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, o'zi yashagan davr va uning muammolari haqidagi flkr-mulohazalari aks etgan. Muallif riso- lada zamona adolatsizligi va mehnatchi xalqning ogir ahvoli- dan noliydi, mustamlakachilik zalolatlarini ko'rsatadi, mavjud muammolarni hal qilish yollarini qidiradi, ma'rifatni ulug'laydi, falsafiy tafakkurni yuksaltirish haqidagi xulosalarini bayon qiladi⁴.

Risoladagi xulosa va mulohazalar o'sha davr ma'rifatparvarlari dunyoqarashini, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi al-lomalar peshqadam bolgan hurflrli o'zbek ziyolilarining falsafiy tafakkuri, undagi ustuvor g'oya va

³ Safarboyev M. Ogahiy lirikasida vaqt tushunchasining qo'llanilishiga doir// "XORAZM VOHASIDA IJTIMOIIY-FALSAFIY FIKRLAR TARIXI: O'RTA ASRLAR VA YANGI DAVR" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Urganch. Urganch, 2024. B 97

⁴ Атажанов Ш ва Б. Узбек хонликлари тарихшунослиги. Т. 2011 Б.35

<https://scientific-jl.com/>

qarashlarni ham o'ziga xos tarzda ifodalaydi. Ana shunday hassos fikrlar bilan nihoyalangan bu asarning har bir faslida shoiraning she'rlari va g'azallari berilgan, ular asar mazmuniga mos holda joylashtirilgan. Risola Anbar Otin qolyozmalari tarkibida O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi (inv №1647). U shoiraning 1970-yilda G'.G'ulom nashriyotida «She'rlar. Risola» nomi bilan chop etilgan to'plamiga kiritilgan. Asarda umlining oxirgi yillaridagi «qaro»liklar zahmatini boshidan kechirayotgan shoiraning davr va uning zalolatlari haqidagi fikrlari nihoyalangan, bu boradagi g'oya va qarashlariga xulosalar qilingan. Afsuski, asar falsafiy nuqtayi nazardan nihoyatda kam o'rganilgan, holbuki unda shu sohadagi tadqiqotlar uchun obyekt boladigan qiziqarli mavzular borligi shubhasiz. O'sha davrda Turkistonda ko'plab ma'rifatchilar yetishib chiqardi. Ma'rifatparvarlik mafkurasining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Buxora amirligida katta mavqega ega bolgan alloma Ahmad Donish (1827—1897) bolib, u falsafa, falakiyot, riyoziyot, adabiyot, tarix sohasida asarlar yozgan. U mamlakatni odilona boshqarish uchun islohot zarurligini uqtiradi. Davlat, olimning nuqtayi nazaricha, xalqning manfaatini himoya qilishi, hukmdor esa, bilimdon, aqlli bolib o'z atrofidaqilar bilan kengashib davlatni idora qilishi lozim. Bunday fikrlar, ijtimoiy-siyosiy qarashlar olimning «Navodirul-vaqoe» va boshqa risolalarida o'z ifodasini topgan. Olimning asarlari o'z tadqiqotchilarini kutmoqda. XIX asrning ikkinchi yarmida ijod etgan qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Berdaq (1827—1900) «Omongeldi», «Xalq uchun», «Ahmoq podsho», «Yaxshiroq», «Bolgan emas», «Ernazarbiy» kabi asarlarning muallifidir. Ushbu asarlarda mutafakkir qoraqalpoq xalqining turmush tarzini, o'sha zamondagi hayotini mohirona tasvirlaydi. Berdaq asarlarida axloq va xulq-odob, nafosat va go'zallik, vatanparvarlik, insonparvarlik, tenglik, qahramonlik va mardlik, mustaqillik, haqiqat uchun kurash kabi milliy va umum insoniy qadriyatlar keng o'rin olgan. Uning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlari yoshlar ongida ma'naviyat va milliy mafkurani shakllantirishda muhim tarbiyaviy kuchga ega.